

ATASÖZÜ ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: BEŞ ATASÖZÜ ÜZERİNE

Nail Tan

■ Ağzını tut şişman olma, dilini tut pişman olma.

Bolu Gerede Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni (2020'de Bolu Dörtdivan Çok Programlı Anadolu Lisesinde) Yasin Şen'in 2018-2019 öğretim yılında öğrencilerine verdiği halk kültürü derleme ödevinden seçip yayımladığı atasözlerinden biri (Şen, 2019: 50). Öğrenciler, başta aile büyükleri, akrabaları olmak üzere ilçedeki yaşlılardan derleme yapmışlar. Bu söz, öğrenci Dilek Öztürk'ün derlemeleri arasında bulunmaktadır. Kitaba konurken, ne yazık ki birçok ürünün kaynak kişisi ve sözlerin anlamı verilmemiştir.

Türk İslam kültüründe; bazı erenler, ulular daima şu üç davranışı öğütlemişlerdir: Az yemek, az konuşmak, az uyumak. İlmihal kitaplarında da bu tavsiyelere yer verilmiştir. Bir makalemizde bu konuyu ele alıp atasözü, deyimlerimizin yanı sıra başta peygamberimiz Hz. Muhammed olmak üzere Mevlânâ, Yunus Emre, Eşrefoğlu Rumî, Nizâmî, Aziz Mahmud Hüdâyî, Muhammed Nazmî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın söz ve şiirlerinden örnekler sunmuştuk (Tan, 1999: 205-215). Makalede ünlü siyasetname, nasihatname *Kutadgu Bilig*'den de şu beyte dikkat çekmiştik:

*Dilin kıs, boğaz kes, çok da uyuma
Gözün yum, kulak tıka, pay al huzurdan*

Bazı atasözü sözlüklerine de girmiş olan şu söz ne kadar güzeldir:

*Az yemek, az uyku, insanı eder melek
Çok yemek, çok uyku, insanı eder helek (helak)*

(Derekuşçulu, Görele/Giresun; TDK 2016: 53)

Az uyuma, gecenin bir bölümünün ibadetle geçirilmesi için tavsiye edilmektedir.

Ele aldığımız atasözünde; çok yemek yiyip şişmanlamak ile çok konuşup bazı insanları incitici, kırıcı, kızdırıcı sözler söylemenin zararlı davranışlar olduğu hatırlatılarak bu tür davranışlardan kaçınılması gerektiği öğüdü verilmektedir.

Gerede'de derlenen atasözünün bu şekline, içinde en çok söz varlığı bulunduğu inandığımız belli başlı sözlüklerde rastlamadık. Ancak, eş veya yakın anlamlı bazı sözlerin sözlüklere alındığını belirledik. Şöyle ki:

Az yiyen az uyur, çok yiyen güç uyur (Aksoy, 2013:172).

Boşboğazla pisboğaz beladan/belalardan kurtulmaz (Albayrak, 2009: 273).

Çok yiyende sağlık, çok uyuyanda akıl, çok söyleyende gerçek olmaz (Yurtbaşı, 2013: 475).

Sofrada elini, mecliste dilini tut (Anamas, Eğridir/Isparta; Çamova, Divriği/Sivas; Paçacıoğlu/Uşak; Yenköy, Seyitgazi/Eskişehir; Yaka, Dazkırı/Afyon; Hak-kâri; Dirmil, Gölhisar/Burdur. TDK, 2016: 201).

Sofrada elini, mecliste dilini kısa tut (Albayrak, 2009: 791).

Sağlık istersen çok yeme, saygı istersen çok deme (Merzifon/Amasya; TDK, 2016: 197). Söz, hiçbir kelimesi değişmeden Albayrak'ın atasözleri sözlüğünde de yer almıştır (Albayrak, 2009:770).

Atasözünü, "Çok yemek yiyip şişmanlamak da çok konuşup insanları rahatsız edici, incitici sözler söylemek de iyi değildir. Hem beden hem de ruh sağlığına zararlıdır." anlamıyla atasözü sözlüklerine almalıyız.

• Değirmen yöresine alışan köpek, su çağılısının peşini bırakmaz.

1960'lı yıllara kadar genellikle çiftçiler buğday, çavdar ve mısırlarını su veya az sayıdaki yel değirmenlerinde, bulgur ve tuzlarını ise el değirmenlerinde öğütürlerdi. Değirmen, değirmenci, değirmencilik hakkında pek çok atasözü, deyim, türkü, fıkra, halk hikâyesi, masal bulunmaktadır. Değirmenlerle ilgili gelenek ve inançlar da bazı derlemelerde yer almıştır.

Bolulu emekli memur, mahallî halk müziği sanatçısı Hüseyin Aköğretmen'in (Temmuz 2020'de 73 yaşında vefat etti) kayınpederinden işittiği bir atasözü. Geredeli halk bilimci, eğitimci Dr. Abdullah Demirci 2019 yılında bize getirdi. Dr. Demirci'nin Aköğretmen'den öğrendiğine göre; eskiden orman ve akarsu zengini Bolu'da çok sayıda su değirmeni varmış. Genellikle köyden uzaktaki bu değirmenlerde değirmenciler buğday ve un çuvallarını hırsızlara karşı korumak amacıyla daima köpek beslerlermiş. Farelere karşı da kedi. Değirmenci, un yalağı ile taşlardan çevreye saçılan artık, biraz kirlenmiş unları küçük bir kürekle toplayıp köpeğe/köpeklere yal pişirip yedirirmiş. Kedilere, fareleri yalamaları için yemek verilmez veya ölmeyecek kadar yedirilirmiş. Değirmen taşı döndüren suyun çağılıları köpeğe daima karnının doyacağını hatırlatıyor. Pavlov'un köpeği gibi değirmencinin köpeği de su sesine şartlanmış olu-

yor. Böylece, nerede bir su çağılması işitse oraya gidiyor, bekliyor. Atasözündeki değirmen, köpek, su çağılması birer semboldür. Söz, aslında insanlara hitap etmektedir. Bizce şu anlam verilebilir: “İnsanlar, doğup büyüdüğüleri, yetiştikleri sosyal kültürel ve ekonomik ortamlarda daha huzurlu, mutlu yaşarlar. Gelecek ve göreneklerini, alışkanlıklarını kolay kolay değiştirmek istemezler.”

Sözün kaynak kişisi konumundaki Hüseyin Aköğretmen de bu anlamı uygun bulmuştur.

Taradığımız belli başlı atasözü sözlüklerine girmemiş bu sözün eş veya yakın anlamlı bazı çeşitlemelerine rastlanmıştır. Bazı örnekler:

Alışmış kursak, bulamacını ister (Yurtbaşı, 2013: 38).

Değirmenci köpeği gibi su şırlıtısına ürüme (Albayrak, 2009: 329).

Değirmene dadanan köpek dere sıyırır (Albayrak, 2009: 329).

İt yediği yeri sekiz, insan dokuz dolanır (Yurtbaşı, 2013: 39).

• Dönen de aşınan da üst taştır.

Değirmenle, değirmencilikle ilgili bir atasözü daha. Bu atasözünü Ankara Şereflikoçhisarlı Rafet Görgülü'nün At Çekerler Oymağı halk kültürü derlemelerinden seçtik (Görgülü, 2019: 213). Anlamı verilmemiş ancak bizim gibi eski halk kültürümüzü yaşamış, yakından tanımış insanlar için bu durum büyük bir eksiklik değil. Taradığımız atasözü sözlüklerinde yer olmadığından sözü değerlendirmeye karar verdik.

Su ve yel değirmenleriyle el değirmenlerinde yuvarlak taşlar genellikle az aşınan granitten yontulur. Dönen, ortası delik olan üst taştır. Ortadaki delikten öğütülecek tahıllar dökülür. Değirmen taşlarının öğütülmeyi sağlayan, birbirine bakan, degen yüzeylerinde 4-5 mm. derinliğinde tırtışlar bulunur. Bu tırtışlar tahılları kırmaya, parçalamaya yarar. Üç beş sezon sonunda genellikle bu tırtışlar aşınır, düzleşir. Tırtışlar kaybolunca kaliteli un elde edilmez. Değirmenciler, ya kendileri ya da taş ustalarına taşların birbirine bakan yüzlerini dişletirler. Taşlar dişletile dişletile zamanla incelik, eskir ve değiştirilmesine karar verilir. Değirmen taşları ancak 30-40 yıl içinde değiştirilecek duruma gelir. Yeni değirmen taşı yontturmak çok zaman alır, maliyeti de yüksek olur.

Sözdeki değirmen taşları birer semboldür. Üstteki dönen ve aşınan taş ailede anne ve babayı, toplumsal ekonomik hayatta ise üst yöneticiyi, işvereni temsil eder. Öğütülenler de dertler, sıkıntılar, sorunlardır. Sözü şu anlamı vererek atasözü sözlüklerine alabiliriz: “Sosyal, ekonomik hayatta genellikle ebeveyn ve üst yöneticiler daha çok çalışmak zorunda kalırlar. Hem fiziki hem de ruhi yönden yıpranmaları da hızlı olur.”

• Zenginlik adama misafir.

Geredeli halk bilimci, eğitimci Dr. Abdullah Demirci'nin 1998 yılına Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde savunduğu “Gerede Birinci Avşar

Köyü Monografisi” başlıklı yüksek lisans tezi için anne tarafından dedesi Fehmi Bilen’den (1998’de 78-79 yaşında) derlediği bir atasözü. Fehmi Bilen 2004 yılında aramızdan ayrıldı. Ancak söz konusu tez ve kızı Naciye Demirci’den (2020’de 78 yaşında) doğan Dr. Abdullah Demirci sayesinde sözlüklere girmemiş pek çok atasözü ve deyimini *Türk Dili* dergisinde bilim dünyasının dikkatlerine sunmuş olduk.

Taradığımız belli başlı atasözü sözlüklerinde yer almadığını gördüğümüz bu atasözü; mal, mülk, para ve zenginliğin insanlara iyi, yararlı işlerde kullanılmak üzere Tanrı’nın verdiği bir şans olduğunu hatırlatmakta, gereği gibi kullanılmazsa kolaylıkla elden çıkacağını belirtmektedir. Mal, mülk, para zenginliği gelip geçicidir, kalıcı zenginlik güzel ahlak, topluma yararlı davranışlar, amellerdir. Sözdeki “adam”, insan anlamındaki “âdem”in halk ağzındaki şeklidir. Büyük ses uyumuna göre söylenişidir.

Dilimizde sözün eş veya yakın anlamlı birçok çeşitlemesiyle karşılaşmaktayız. Bazı örnekler:

Asıl zengin verendir (Yurtbaşı, 2013: 111).

Dünya malı dünyada kalır (Aksoy, 2013: 252).

Dünya varlığına güvenilmez (Yurtbaşı, 2013: 515).

Güvenme varlığa, düşersin darlığa (Albayrak, 2009: 491).

Mal da yalan mülk de yalan, var biraz da sen oyalan (Parlatır, 2007:424).

Malın kadar zekâtın artsın (Yurtbaşı, 2013: 516).

Malına güvenme, gidişine güven (Yurtbaşı, 2013: 254).

Mal sahibi, mülk sahibi, hani bunun ilk sahibi? (Yurtbaşı, 2013: 73).

Para dediğin el kiridir; kalır da gider de (Parlatır, 2007: 464).

Zenginliğine güvenme, bir kıvılcım yeter; güzelliğine güvenme bir sivilce yeter (Albayrak, 2009: 916).

• Ucuz et tencere yakar.

Geredeli halk bilimci, eğitimci Dr. Abdullah Demirci’nin anne tarafından dedesi Gerede Birinci Avşar köyünden Fehmi Bilen’den 1998 yılında derleyip Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde savunduğu yüksek lisans tezinden aldığımız bir atasözü daha. Tezin başlığı; “Gerede Birinci Avşar Köyü Monografisi”. Fehmi Bilen 2004 yılında 84 yaşındayken ölmüş.

Atasözü; ucuz satın alınan mal ve yiyeceklerin kişiye ve ailesine yararının çok az, tersine zararının çok olacağına işaret etmekte; kaliteli, dayanıklı, sağlıklı mal ve yiyeceklerin tercih edilmesi gerektiğini öğütlemektedir. Ucuz et sembolü, bütün alışverişlere örnektir. Söz konusu yüksek lisans tezinde Fehmi Bilen’den derlenen eş anlamlı şu atasözü de bulunmaktadır:

Ucuz malın vardır bir hikmeti, pahalı malın vardır bir kerameti.

Taradığımız, içinde en çok söz varlığı bulunduğuna inandığımız atasözü sözlüklerinde sözün bu kısa şekline rastlamadık. Ancak, “ucuz et” kavramıyla ilgili şu çeşitlemelerle karşılaştık:

Ucuz etin yahnisi tencere dibi yakar (Parlatır, 2007: 523).

Ucuz etin yahnisi (suyu) tatsız/yavan/kara/pek olur (Albayrak, 2009: 841).

Ucuz etin çorbasını it içer/ite dökerler (Parlatır, 2007: 523).

Ucuz etin suyu kara olur (Parlatır, 2007: 523).

Ucuz etin tiriti olmaz (Baltalı, Çıldır/Ardahan; Gündüzbey, Yeşilyurt/Malatya; Gürün/Sivas. TDK, 2016: 213).

Ucuz etten tatsız tirit olur (Tülbentçi, 1977: 525).

Ucuz etin suyu kara, yahnisi yavan olur (Albayrak, 2009: 841).

Ucuz et kokmuş olur (Tirebolu/Giresun. TDK, 2016: 213).

Ucuz öküzün kıyması tatsız olur (Parlatır, 2007: 523).

Sözün ticaret hayatında kaliteli, değerinde mal alanların daima kazançlı çıkacaklarına dair, daha geniş anlamlı şekilleri de sözlüklere girmiştir. Bazı örnekler:

Ucuz alan pahalı alır (Parlatır, 2007: 523).

Ucuz alan pahalı alır, pahalı alan aldanmaz (Aksoy, 2013: 452).

Ucuz aşı sokağa dökmüşler (Tülbentçi, 1977: 525).

Ucuzdur vardır illeti, pahalıdır vardır hikmeti (Parlatır, 2007: 523).

Ucuz fener yatsıya kadar yanar (Osmaniye; Ilgın/Konya. TDK, 2016: 213).

Ucuzun çorbası tatlı olmaz (Albayrak, 2009: 842).

Bir malın iyisini alırsın, tek alırsın, kötüsünü ise çok (Sorgun, Gündül/Ankara. TDK, 2016: 65).

Ucuz olacağına yavuz olsun (Albayrak, 2009: 841).

Ucuzdan pahalısı, pahalıdan ucuzu yoktur (Yurtbaşı, 2013: 463).

Sözü, daraltılmış; “Aile hayatında, beslenme kültürümüzde daima kaliteli, sağlıklı, taze, hilesiz, gerçek değerinde gıda maddeleri satın almaya özen göstermeliyiz.” anlamıyla atasözü sözlüklerine alabiliriz.

Kaynaklar

- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözü Sözlüğü*, 7. bs., İnkılap Kitabevi, İstanbul 2013, 486 s.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları:184, İstanbul 2009, 1140 s.
- Görgülü, Rafet, *Şereflikoçhisar ve Parlasan Köyü Ekseninde At Çekerler Oymağının Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayatı*, İstanbul 2019, 324 s.
- Parlatır, İsmail, *Atasözleri*, Yargı Yayınevi, Ankara 2007, 574 s.
- Şen, Yasin, *Akan Sular Ömrün Olsun*, Ankara 2019, 95 s.
- Tan, Nail, "Eşrefoğlu Rumi'nin İki Şiirindeki Öğütlerin Türk Gelenekleri Arasındaki Yeri", *Dr. Hadiye Tuncer'e Armağan*, Ankara 1999, s. 207-215.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bs., İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1977, 581 s.
- TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Haz: Şükrü H. Akalın, Recep Toparlı, Belgin Tezcan Aksu, 2009, Genel Ağ: www.tdk.gov.tr/index.php?option=com:atasozleri&view=atasozleri.
- TDK, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 5. bs., Haz: Mustafa S. Kaçalın, TDK Yayınları 279-331, Ankara 2016, 494 s.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, 3. bs., Excellence Publishing, İstanbul 2013, 721 s.